

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд

„Моралните каузи на предприемачеството.

Пренареждане и презареждане на сектори: за променените връзки между институции, пазар и гражданско общество през примера на социално мотивирани бизнес инициативи“

на Мила Александрова Станчева

за присъждане на образователната и научната степен „доктор“

по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата
(Културология. Културна антропология)

от Светла Йовчева Колева, проф. д.с.н., Институт по философия и социология,
Българска академия на науките, член на НЖ

Представяне на докторанта

Мила Станчева е докторант в катедра „История и теория на културата“ към Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Обучението е проведено в периода 1 февруари 2018 г. – 30 януари 2021 г. По време на докторантурата е осъществено тримесечно обучение по програма Еразъм+ в Университета на Сао Паоло, Бразилия и е проведено теренно изследване на местни социално-предприемачески практики.

Като докторант Мила Станчева е участвала в пет научни форума (четири в България и един във Франция).

Обща характеристика на дисертационния труд

Дисертационният труд „Моралните каузи на предприемачеството. Пренареждане и презареждане на сектори: за променените връзки между институции, пазар и гражданско общество през примера на социално мотивирани бизнес инициативи“ с автор редовен докторант Мила Станчева е обсъден и одобрен за публична защита на заседание на катедра „История и теория на културата“ към Философски факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 27.01.2022 г. Дисертацията се състои от увод, три части, заключение, библиография, пет приложения в обем от 210 страници; има пълно съответствие между цитираните в текста и отразените в библиографията публикации и източници на информация.

В увода и първата част на дисертацията (*Въведение в проблема*) социалната актуалност и познавателната значимост на дисертационната тема са представени обосновано. Социалното предприемачество като концепция, предлагаща решаване на социални проблеми чрез бизнес решения, и като законодателна, дискурсивна, стопанска, гражданска практика на различни субекти (държавни институции, НПО, фирми, корпорации, отделни граждани и др.) е разгледано в контекста на наблюдаваните от средата на 70-те години на XX век взаимосвързани трансформации на държавата и капиталистическата система в глобален план и техните отражения върху националните общества. Натрупващите се демографски, технологични, социални, екологични проблеми, едновременно резултат и израз на тези трансформации, водят до промяна на взаимодействията между институционализираните субекти на регулация и производство и обектите на различните държавни, корпоративни, производствени политики със залог преодоляване на несигурността и недоверието, възстановяване на автономността и креативността на индивида – производител, потребител, гражданин, опазване на живота-заедно. В тази сложна и бързо променяща се констелация от отношения социалното предприемачество идва да „пренареди“ и „презареди“ три основни сектора – държавата, пазара и гражданското общество. Това е основната теза на дисертационния труд, разгърната и доказана с изследователска задълбоченост и рефлексивност. В познавателен план изучаването на реконфигурацията на отношенията между трите сектора чрез социално мотивирани бизнес инициативи преодолява двоен пропуск в досегашната изследователска традиция у нас и в чужбина, а именно разглеждане на социалното предприемачество в монодисциплинарен план (най-често на икономиката и мениджмънта) и в едномерна перспектива (спрямо социалните предприемачи). За Мила Станчева социално-предприемаческите практики съсредоточават проблеми на труда и на поколенческите нагласи към него, на културните измерения на потреблението, на социалните движения и моделите на солидарност, на организационната култура и ценностните изменения. Концептуализирането им предполага диалог между познавателните традиции на различни дисциплини от социалните и хуманитарните науки.

Независимо от комплексността на изследователския обект („трансформационните процеси по отношение на връзката между държава, гражданска сфера и бизнес сектор изразени през феномена „социално предприемачество“, *Дисертационен труд*, с. 12),

предметът, целите и задачите на дисертационното изследване са ясно дефинирани. Чрез изучаване на „индивидуални и колективни форми на социално предприемачество, тоест физически лица и юридически – с нестопанска цел, кооперации, търговски организации, и техните практики“ (пак там) в български и бразилски контекст докторантката си поставя за цел да идентифицира проявленията на социалното предприемачество, да типологизира неговите модалности и да открие ефектите на неговото внедряване върху „върху разбиранията за обществената роля на капитализма и за функциите на държавата, върху структурата на гражданския сектор и [неговия] инструментариум“ (пак там, с. 5). За постигането на изследователската цел Мила Станчева отграничава три групи въпроси, около които се изгражда съдържателно дисертацията: първо, кой, къде и защо практикува социално предприемачество, с каква концепция, мотивация и ценностна система, спрямо какъв адресат, посредством каква организационна структура и механизми; второ, какви са взаимодействията между актьорите в полето на социалното предприемачество и какви констелации от социално-предприемачески организации се формират; и трето, как моделът на социално предприемачество влияе върху държавно-институционалната, гражданската и бизнес средата, какви са парадоксите и противоречията при неговото приложение.

Така предложената проблематизация на социалното предприемачество в дисертацията потвърждава позицията на Жермен Тийон, че „*преживените* събития са ключ към *наблюдаваните* събития“ (Germaine Tillion, *Fragments de vie*, Paris, Le Seuil, 2009). Личният опит на Мила Станчева в различни форми на гражданска активност, съчетан със саморефлексия, води до открояване както на основните тематични и проблемни аспекти на феномена социално предприемачество, така и на начина, по който те са поставени. Провокиран от житейския и професионалния опит на докторантката като граждански активист, интересът към социалното предприемачество обаче се разгръща като последователна научна стратегия. Аргументацията на авторския избор на изследователските терени в България и Бразилия, на респондентите и на използваните методи осигурява постоянна епистемологична бдителност над ограниченията и самоограниченията, произтичащи от следвания подход на обоснованата теория (*grounded theory*), от поставените изследователски задачи и промените от пандемията социални условия на изследователска работа.

В дисертационното изследване са използвани разнообразни изследователски методи и източници на информация: а) полуструктурирани интервюта и неформални разговори с различни субекти на социално-предприемаческа дейност (създатели, служители и доброволци в неправителствени организации и социални предприятия, организатори на обучения, експерти юристи); б) теренни наблюдения на базари, фестивали, кариерни изложения, обучения, както и на трудовия процес в отделни социални предприятия; в) участие в онлайн срещи, семинари, конференции, съчетано с включено наблюдение; г) онлайн етнография (преглед на медийни и аналитични публикации по темата в онлайн новинарски и популярни издания; на интернет страници на стопански и нестопански организации, на отделни публични личности, свързани със сферата на социално предприемачество, онлайн магазини и платформи за продукти на социални предприятия и др.); д) консултация и проверка на различни регистри и информационни портали (Регистър на социалните предприятия в България, Регистър на специализираните предприятия на и за хора с увреждания, Търговски регистър, Регистър на юридическите лица с нестопанска цел, Регистър на юридическите лица – доставчици на социални услуги, Информационен портал на неправителствените организации в България и др.); е) участие като доброволец репортер в дейността на Информационния портал на НПО в България.

Втората част на дисертационния труд представя теоретичната рамка на изследването. Социалното предприемачество е осмислено в три идейни перспективи: а) на кризата на социалната държава и ролята на гражданския сектор; б) на метаморфозите в характера и смисъла на труда; и в) на еволюцията на възприятията за капитализма и потреблението, всяка една от които се формира в отговор на промените, предизвикани от глобализацията. В този смисъл би било по-точно „Предизвикателствата на глобализацията“ да бъде тематично заглавие на цялата втора част, а не само на първа глава. Спрямо всяка една от наблюдаваните трансформации социалното предприемачество се явява с различен епистемичен статус. Моделът на социално предприемачество може да се разглежда като вариант за преодоляване на недостатъците на социалната държава и опит за морализиране на капитализма, като инструмент за еманципация, социална интеграция и постигане на права конкретно при хора с интелектуални, психични или физически увреждания (*Автореферат*, с. 12), като

изразител и акселератор на променящата се връзка между гражданска активност и потребление, в която начините и формите на потребителска практика се превръщат в граждански акт, защитаващ определена социална кауза.

На анализ са подложени дефиниции на социалното предприемачество, идващи от различни теоретични перспективи и научни традиции. Следвайки културно-антропологичния подход, докторантката предлага изход от установена съдържателна еkleктичност и терминологична неprecизност на понятийния апарат чрез съпоставяне на съществуващите дефиниции със субективните разбирания на респондентите и техните практики, с медийните репрезентации, правната и институционалната рамка на дейностите в сферата на социалното предприемачество.

Третата част на дисертацията представлява отговор на трите групи изследователски въпроси чрез анализ на събрания емпиричен материал в България и Бразилия, съпоставяне на социално-предприемаческите дейности в двата национални контекста и извеждане на основните характеристики, тенденции и противоречия на практиките на социално предприемачество. Именно тук се съсредоточават научните приноси на дисертационния труд, които ще бъдат разгледани в следващата част на рецензията и се проявяват качествата на Мила Станчева като формиран изследовател с усет към терена и детайла при описание на контекстите, с умение за фин анализ на парадоксите и способност за поставяне на нови изследователски въпроси.

Обобщението и заключението на дисертацията надхвърлят обикновеното представяне на резултатите от проведения анализ чрез преповтаряне на вече направените изводи. Докторантката успява да достигне до нови идейни синтези за „сцените на социализация и процесите на диференциация“ в сферата на социалното предприемачество, за изпълнените с противоречия процеси на изграждане на „мрежите на взаимодействие“ между субектите на социално-предприемаческа дейност, за взаимопроникването на пазара и формите на гражданския активизъм (продуктивистки или потребителски) и взаимното модулиране на присъщия им инструментариум, за социалните предприятия като своеобразен коректив на институциите на социалната държава, за различните смисли на труда в съвременната епоха, за динамиката на отношението универсално-локално и предимствата и рисковете на културните преноси.

Като цяло, аналитичната работа в дисертацията е осъществена върху богата емпирична основа. Използваният инструментариум за събиране, обработка и анализ на емпирични данни е релевантен на поставените изследователски цели и задачи. Теоретичната рамка и методическите инструменти са адаптирани и съобразени със спецификите на изследователския обект и на променящата се изследователска ситуация и се отличават с оригинален авторов почерк. От гледна точка на самия изследователски процес дисертационният труд се отличава с постоянна саморефлексия върху ограниченията, нереализираните възможности или невъзможните за постигане задачи, което говори за култивирана изследователска нагласа и интелектуална почтеност на автора.

Авторефератът отразява адекватно съдържанието на дисертационния труд, макар и да представя логиката му доста синтезирано. Самооценката на приносите на дисертационния труд е реалистична. Посочени са три публикации по темата на дисертацията в издания на Университетското издателство „Св. Климент Охридски“.

Научни приноси на дисертационния труд

Мила Станчева определя приносните моменти на дисертационния труд в три изследователски области: спрямо изследванията на гражданското общество в България, спрямо антропологичните изследвания и спрямо изследванията на труда и потреблението. Без да оспорвам избрания от докторантката начин на самооценка на научните постижения и като приемам всички формулирани от нея приноси, бих ги представила чрез няколко обединяващи ги характеристики.

На първо място, дисертационният труд – от изследователския предмет през проблемните аспекти до аналитичната призма – се вписва в проблематиката на моралната икономика. Въпреки че тази теоретична перспектива не е нито експлицирана, нито постулирана като възможна референтна рамка, анализът на „моралните каузи на предприемачеството“ през стратегиите, логиките и разбиранията на актьорите допринася за осмисляне на изменящите се връзки между субективности, ценности и институции, изявявайки както разнообразието от репертоари на обосноваването на личния избор и действие, така и значимостта на представите и възприятията за справедливост, солидарност, съпричастност, смисленост като двигатели на индивидуалния и колективния

ангажимент. Дисертационният труд показва серия от разриви с капиталистическата икономика, с диктата на пазара, с конsumerистката култура и пр., разкрива парадоксите при сблъска на различни ценностни редове (институционален, пазарен, граждански) и по този начин потвърждава един от основните епистемологични императиви на парадигмата за моралната икономика в съвременните социални науки – ролята на „мобилизацията и трансформацията на ценностите и емоциите в нашето разбиране за света“ (Didier Fassin, Jean-Sébastien Eideliman (dir.), *Économies morales contemporaines*, Paris, La Découverte, 2012, с. 44).

Второ, съдържателното изясняване на понятията не е еднократен акт, а постоянна изследователска задача, която благодарение на анализа на теоретични концепции и нормативни документи и на подхода на обоснованата теория (grounded theory) води до изясняване на многообразието от смисли и измерения на „социалното предприемачество“ и „социалния предприемач“. Отвъд чисто познавателната стойност, това очертаване на многозначността на основните понятия служи и като интерпретативен ключ при осмисляне на практиките на различните (по генезис, правно-организационна форма, сектор на дейност) групи социални предприемачи.

Трето, културно-антропологичната перспектива на анализа в съчетание с елементи от социологията, икономиката, бизнес управлението позволява оригинална концептуализация на социалното предприемачество. Поставено в класическата триада държава-пазар-гражданско общество, социалното предприемачество е изследвано и обяснено като залог на различни актьори в непрекъснатото напрежение между силна нормативност и локални приложения, между бизнес стратегии и социални каузи, между индивидуални житейски преориентации и структурни проблеми на средата, при което напрежение се осъществява ценностно пренареждане и презареждане във всички полета на дейност. В този смисъл социалното предприемачество се явява нова форма на практикуване и на бизнес, и на общественополезна дейност, чиито модалности променят както субекта на дейност, така и отношенията му с всички субекти по веригата държавни институции-производители/потребители (като страни на пазарните отношения)-организации на гражданското общество. Така изследвайки феномен без ясни граници и с различни проявления, дисертационният труд успява да идентифицира реални преструктурирания в начина и формите на защита на трудови, социални и граждански

права, които съчетават индивидуални инициативи, традиционни колективни мобилизации, хибридни действия между институционализирани и алтернативни канали на диалог.

Четвърто, безспорен принос на дисертационния труд е сравнителното изследване на формите на социално-предприемаческа дейност в България и Бразилия, което позволява да се разкрият както сходните механизми, така и различните логики на адаптиране и интерпретиране на концепцията за социално предприемачество в два специфични социо-исторически контекста.

Критични бележки, въпроси, препоръки

Дисертационният труд би имал по-голяма аналитична дълбочина, ако беше задълбочена интерпретацията:

а) на отношенията между социалното предприемачество, от една страна, и социалната и солидарната икономика, от друга страна. В дисертацията връзката между социалните предприятия и социалната и солидарната икономика остава на законодателно, нормативно и административно равнище (сформиране на специална работна група за социална икономика към МТСП през 2010 г., приемане на Национална концепция за социална икономика от Министерски съвет през 2012 г., на Закон за предприятията в социалната и солидарната икономика през октомври 2018 г., дейността на Българския център за нестопанско право и т.н.). Концепцията за социалното предприемачество не се разглежда като част от многобройните, особено от 90-те години на XX в. насам, дебати за социалната и солидарната икономика едновременно като вектор на социални иновации и като ново изследователско поле.

б) на евристичния потенциал на обоснованата теория (grounded theory). Макар и да е последователно приложен в дисертационния труд, релевантността на този подход за изследователските цели и задачи е само посочена, но не и аргументирана.

в) на генезиса на променените нагласи към труда. В дисертационния труд те са изведени от трансформационните процеси в самия капитализъм, чийто израз е гъвкавостта като основна мениджърска идеология. Ако се вземат под внимание обаче резултатите от социологически проучвания на отношението към труда в края на 60-те години на XX в. в бившите социалистически страни, подобна смяна в ценностните нагласи към труда (поскоро интересна, удовлетворяваща работа отколкото добре заплатена работа) се

наблюдава в друг политико-икономически режим (А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов, В. П. Рожин, *Человек и его работа*, Москва, Мысль, 1967). Това поставя въпроса за търсене на причините за „пренареждане на ценностите и презареждане на труда с нови (или забравени) значения“ (*Дисертационен труд*, с. 37) в историческата еволюция на отношението човек-труд и в конвергентните процеси, породени от глобализацията.

г) на концепциите за корпоративната социална отговорност, корпоративното гражданство, устойчивото гражданство, както и теоретичните дебати за „третия сектор“, „гражданския сектор“, „организираното гражданско общество“. В дисертационния труд те са по-скоро щрихираны, отколкото анализирани, макар основни идеи да участват в концептуализирането на социалното предприемачество.

д) на релациите държава-капитализъм-гражданско общество, държава-икономика-гражданско общество, държава-пазар-гражданско общество. В дисертацията тези понятийни триади често се употребяват като синоними, с което се създава впечатление за припокриване на смисъла и значението на трите феномена капитализъм, пазар и икономика.

От изследователска гл. т. отсъствието на респонденти от две групи – на бенефициентите на дейността на социалните предприятия и на потребителите на продукти на социалните предприятия отбелязвам като пропуск. Ако при първата група основанията могат да се дължат на специфичните особености на хората с интелектуални затруднения, с психично-здравни проблеми, с физически увреждания, за които работят различни групи социални предприемачи, във втория случай изучаването на потребителското гражданство без получаване на информация от самите потребители се нуждае от обяснение. В тази връзка бих задала въпроса защо потреблението като гражданска кауза се разглежда само от позицията на социалните предприемачи като създатели на продукти.

Препоръките ми са свързани с по-нататъшната работа на Мила Станчева в изследователското поле на социалното предприемачество. Две теоретични линии биха могли да обогатят евристичния потенциал на предложената концепция за социалното предприемачество: а) разработената от Люк Болтански и Лоран Тевено социология на критичното общество, която поставя акцент върху процесите на динамично конструиране на взаимодействията с другите и със света, където на изпитание са поставени както индивидуалните и колективните представи за справедливо и несправедливо, позволено-

непозволено, редно-недопустимо, така и ресурсите (знания и компетенции) за формулиране и защита на каузи, и б) анализите на т. нар. всекидневно гражданство, които разглеждат формите на индивидуална и/или групова самоинициатива извън институционализираните канали на гражданска активност (синдикати, НПО, стачни комитети и др.), противопоставящи се на нарушения на трудови права, морални норми, принципи на справедливост (вж. дисертационния труд „Всекидневно гражданство в сферата на труда в съвременното българско общество (след присъединяването на България към Европейския съюз)“ с автор Петя Климентова, Институт по философия и социология, БАН, март 2021 г.). При бъдещи разработки и изследвания с цел прецизиране на понятийния апарат би трябвало да се направи разграничение между труд, работа, професия и отношението към труда да се обвърже със социалния престиж на професиите.

Лични впечатления

Не познавам докторантката и нямам конфликт на интереси.

Заключение

Дисертационният труд „Моралните каузи на предприемачеството. Пренареждане и презареждане на сектори: за променените връзки между институции, пазар и гражданско общество през примера на социално мотивирани бизнес инициативи“ показва, че докторантката е формирала висока аналитична и изследователска култура. Като имам предвид пълното съответствие на дисертационния труд и придружаващите го документи на нормативните изисквания на законодателя и на първичното научно звено, посочените постижения и научни приноси на дисертацията давам своята положителна оценка и препоръчвам на уважаемите членове на Научното жури да гласуват единодушно за присъждането на Мила Александрова Станчева на образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (Културология. Културна антропология).

26 април 2022 г.

Светла Колева, проф. д.с.н.